

EURÓPA ÉS AZ ISZLÁM: A MIGRÁCIÓS VÁLSÁG KIHÍVÁSAI

EUROPE AND ISLAM: CHALLENGES OF THE MIGRATION CRISIS

Rostoványi Zsolt

az MTA doktora, az MTA Nemzetközi és Fejlődéstanulmányok Doktori Bizottságának elnöke, rektor emeritus,
Budapesti Corvinus Egyetem
rostovan@uni-corvinus.hu

ÖSSZEFOGLALÁS

A 2015–16-os bevándorlási hullám során Európába érkezett több százezer muszlim ismét ráirányította a figyelmet az iszlámra, az iszlám és Európa viszonyának a kérdésére. Politikusok, szakértők, egyházi személyiségek részéről gyakran hangzanak el általánosító, leegyszerűsítő, a tényeket figyelmen kívül hagyó megállapítások. Szemben a monolitikus, esszencialista iszlámfelfogással, az iszlám egyik legfontosabb sajátossága értelmezéseinek, kifejezőmódjainak sokszínűsége, pluralizmusa. Iszlám helyett inkább „iszlámokról” beszélhetünk. Sem a „muszlimok”, sem a „migránsok” nem képeznek homogén, differenciálatlan csoportot. Az iszlám évszázadok óta jelen van Európában, s komoly hatást gyakorolt az európai civilizációra. Napjainkban az Európai Unióban élő muszlimok száma 25 és 30 millió közöttire tehető. Bár integrálódásuk mértéke többségük esetében nem megfelelő, ennek okai között vallási-kulturális, szociális, gazdasági és politikai tényezők egyaránt találhatók, ugyanakkor sok példa akad a sikeres integrációra is. Határozott különbséget kell tenni iszlám, iszlamizmus és dzsihádzizmus között. Az Európában az utóbbi években elkövetett dzsihádisták merényletek végrehajtóinak radikalizálódása az iszlám közösségi struktúrákon kívül történt, a dzsihádisták terrorizmus elsősorban nem vallási, hanem szociális probléma.

ABSTRACT

During the 2015–16 migratory wave hundreds of thousands of Muslims arrived to Europe drawing attention again to Islam and the relation between Islam and Europe. Politicians, experts and church officials often convey generalizing, simplifying statements that frequently ignore the facts. One of the defining aspects of Islam contrary to the monolithic, essentialist view of it is the diversity and pluralism of its interpretations and expressions. Instead of Islam, we can talk about many Islams. Neither the ‘Muslims’, nor the ‘migrants’ consist a homogenous, undifferentiated group. Islam has been present in Europe for centuries, and it had a major impact on European civilization. Today around 25 to 30 million of Muslims live in the European Union. Although in most cases the extent of their integration is inadequate, the reasons behind this include religious-cultural, social, economic and political factors, and at the same time there are many examples of successful integration as well. Definite distinctions must be made between Islam, Islamism and Jihadism. The radicalization of the perpetrators of Jihadist attacks in Europe during the recent years took place outside of the Islamic community structures, Jihadist terrorism is not primarily a religious problem, it is a social problem.

Kulcsszavak: iszlám(ok), iszlamizmus, dzsihadizmus, terrorfenyegetettség, migráció, biztonságiasítás, a radikalizmus iszlamizálódása

Keywords: Islam(s), Islamism, Jihadism, terror threat, migration, securitization, islamization of radicalism

A 2015–16-os bevándorlási (migrációs) válság újból a figyelem homlokterébe állította az iszlám és Európa, az iszlám és a Nyugat viszonyát. Alig néhány hónap leforgása alatt hatalmas migrációs hullám „árasztotta el” Európát, s a migránsok számottevő része a tágan értelmezett Közel-Keletről, illetve az iszlám civilizáció országaiból érkezett. Ezzel szinte párhuzamosan megszorodtak az „Európa szívében”, iszlám kulturális háttérűek által végrehajtott merényletek.

Általánossá vált a migráció és a terrorizmus összekapcsolása, a kettő közötti szoros összefüggés hangsúlyozása, s a kérdés a biztonságiasítás (securitization) részévé vált. A terrorfenyegetettség mellett előtérbe került a biztonság másik dimenziója, a társadalmi biztonság is, ti. a keresztény (zsidó) gyökerezettségű nyugati civilizáció, az európai kultúra, a kollektív európai identitás(ok) fenyegetettsége.

Egyre gyakrabban lehet(ett) hallani a „háború” kifejezést: „Európa háborúban áll”. Sokan az „Európától idegen” iszlámban vélték megtalálni az első számú veszélyforrást, a fő ellenséget. Újból felmerült „Európa iszlamizálásának” a rémképe. Széles körben teret nyertek azok az összesküvés-elméletek, amelyekben az „iszlám” úgy jelenik meg, mint egy egységes, egy központból irányított vallás/ideológia/mozgalom, ami módszeresen törekszik Európa leigázására, az európai kultúra lerombolására.¹

Az általánosítások, az iszlám egységes rendszerkénti kezelése, az iszlám és az iszlamizmus, sőt az iszlám és a dzsihadizmus összemosása, az iszlám ellenségkénti azonosítása óriási károkat okoznak, hiszen az iszlám és a kereszténység, az iszlám és a Nyugat között húzzák meg és mélyítik a törésvonalat, erősítik a kölcsönös bizalmatlanságot, a kétoldali radikalizálódást – ezzel hatalmas szolgálatot téve a szélsőségeseknek, így a dzsihadistáknak.

Szentes Tamás hangsúlyozza, hogy azokkal az érvekkel kíván vitába szállni, amelyek általánosítanak, amelyek leegyszerűsítőek, amelyek figyelmen kívül hagyják a tényeket. Közvetve vagy közvetlenül több helyütt is utal az iszlámra, az iszlám „veszélyességére” vonatkozó érvekre, arra, hogy még a keresztény egyházi tisztségviselők között is akadnak olyanok, akik az iszlámot nem vallásnak tekintik, hanem az erőszakot, a terrort támogató ideológiának.

¹ „Az iszlám ismét Európára vetette tekintetét. Míg régebben hatalmas hadseregekkel igyekezett meghódítani és uralma alatt tartani Európát, ma az alávetést a tömeges bevándorlók gyarmatosítása által kívánja elérni. Ez másfajta hódítás, de a célja ugyanaz: Európa iszlamizálása és Eurábiává történő átalakítása. Közben az iszlám dzsihadisták terrortámadások elkövetésével igyekeznek aláásni a Nyugat ellenállását.” (Wilders, 2017, 12.)

A Magyarországon is elterjedt, inkább az érzelmek, semmint a tények által befolyásolt narratívaalapú megközelítéssel szemben a tényeket tartjuk meghatározónak. A továbbiakban néhány elterjedt állítást árnyalunk, illetve szembesítünk a tényekkel.

KÖZEL-KELET: A MENEKÜLTEK FŐ KIBOCSÁTÓ – ÉS BEFOGADÓ – RÉGIÓJA

2016-ban 65,6 millióan kényszerültek üldöztetés, háborús konfliktusok vagy emberi jogsértések miatt elhagyni lakóhelyüket, ami a legmagasabb szám a második világháború óta, s 2011 óta mintegy 50%-os növekedést mutat. Köztük 22,5 millió menekült, 40,3 millió belső menekült (aki országán belül kényszerült elhagyni lakóhelyét) és 2,8 millió menedékkérő (UNHCR², 2018).

A világ régiói közül a tágan értelmezett Közel-Kelet, illetve az iszlám világ élen áll a menekültek kibocsátását illetően. A legtöbb menekültet kibocsátó ország Szíria, Afganisztán és Dél-Szudán, de az élcsoporthoz tartozhat Jemen, Szómália és Irak is.

A Közel-Kelet térsége permanens válságövezet, ahol párhuzamos válságok erősítik egymást.

- a) A modernizációs válság évtizedek óta sújtja a régiót, az eddigi modernizációs kísérletek kudarcot vallottak, égető társadalmi és gazdasági problémák megoldatlanok. A régió egyre inkább leszakad a világ más régióitól.
- b) A (nemzet)állam válsága a nyugati nagyhatalmak politikájában gyökerezik. A mesterséges államhatárok megvonása, a történelmi előzményeket nélkülöző államok létrehozása máig tartó konfliktusok sorát alapozta meg, napjainkra felvetve egyes államok szétesésének és az államhatárok újrarajzolásának a lehetőségét.
- c) Az identitásválság a lokális, nem állami (törzsi, etnikai, szektariánus) és bizonyos transznacionális (iszlám) identitások felerősödésében, és az állammal szembeni erőteljes bizalomvesztés nyomán az állami identitás gyengülésében nyilvánul meg.

Megoldatlan válságócok jellemzik a régiót. Mélyül a szunnita-síita szektariánus törésvonal, amelynek háttérben Szaúd-Arábia és Irán geopolitikai vetélkedése húzódik a regionális vezető középhatalmi státuszért. Fegyveres konfliktusok sora folyik a régióban, amelyek többsége egyúttal „kliensháború” (proxy war), vagyis

² Az ENSZ Menekültügyi Főbiztossága, United Nations High Commissioner for Refugees. Ez a szervezet joghatóságot gyakorol a világ valamennyi menekültje fölött, kivéve az 1947 és 1949 között elmenekült palesztinai arabokat, akik külön szervezet (UNRWA: United Nations Relief and Works Agency for Palestine Refugees in the Near East) joghatósága alá tartoznak.

a saját, egymással gyakran ütköző érdekeiket érvényesíteni kívánó nagyhatalmak és a regionális középhatalmak helyi „klienseiken” keresztül vívják. Az ún. arab tavasz újabb konfliktusokat generált, további országokat juttatva a fegyveres összecsapásokkal, polgárháborús helyzettel és a központi államhatalom erőtlenségével (hiányával) jellemezhető „bukott államok” (failed states), avagy „törékeny államok” (fragile states) csoportjába.³

Az immáron hetedik éve tartó szíriai polgárháború következményeként csaknem 13 millió szíriai (minden tíz szíriaiból hat) kényszerült lakóhelye elhagyására. Az elmúlt évtizedekben nem volt ország, ahol hasonló helyzet alakult volna ki. Ebből 6 300 000 fő (49%) a belső migránsok száma, a többiek (51%) elhagyták az országot. Döntő többségük (több mint ötmillió fő) a környező országokban maradt. A harcok kezdete óta több mint egymillió szíriai ment Európába (Pew Research Center, 2018).

Kevesebb figyelmet kap az a tény, hogy távolról sem Európa a menekültek első számú befogadó régiója. A menekültek több mint 90%-a alacsony vagy közepes jövedelmű országokban talált (legalább ideiglenes) menedéket. Ezeknek az országoknak jelentős része a Közel-Keleten található.

A menekültek abszolút számát tekintve a legnagyobb befogadó ország Törökország (2018 elején 3,4 millió fő). A lakosság számához viszonyítva Libanon áll az első helyen (1,5 millió, az ország lakosságának 25%-a), s a második Jordánia (740 000). Pakisztánban az elmúlt évtizedekben több mint négy millió afganisztáni menekült lelt menedéket, számuk 2017-re mintegy 1,5 millióra csökkent. Az Afganisztánból menekülőök másik fő célországa Irán volt, ahol jelenleg mintegy egymillió regisztrált afganisztáni él, de rajtuk kívül mintegy kétfélmillióra becsülik az Iránban élő nem regisztrált afganisztáni menekültek számát.

A háborús helyzet és a nyomában kialakult egzisztenciális fenyegetettség csupán egyik oka a migrációnak. Mind nagyobb szerepet játszó – és talán még az előzőnél is nehezebben orvosolható – másik ok az ökológiai problémák súlyosbodása, a klímaváltozás, a szárazság, az elsivatagosodás, amely gyakran összefügg az előbbivel. A klímaváltozás okozta szárazság hatására bekövetkezett belső migráció volt az egyik fő kiváltója a szíriai polgárháborús eseményeknek. 2006–2007-ben minden idők legsúlyosabb szárazsága sújtotta Szíriát és a Termékeny Félhold térségét. Ennek hatására mintegy másfél millió szíriai kényszerült elhagyni eredeti, vidéki lakóhelyét, és vándorolt a városok peremkerületeibe. Mindez óriási szociális feszültséget okozott, amelynek döntő szerepe volt a 2011-es tüntetések kirobbanásában, majd az évekig tartó polgárháborús helyzet kialakulásában (Kelley et al., 2015).

³ A 2018-as „törékeny államok indexe” szerint a világon a legrosszabb helyzetben lévő tizenhárom ország több mint a fele a tágan értelmezett Közel-Kelet régiójához tartozik (Dél-Szudán, Szomália, Jemen, Szíria, Szudán, Afganisztán és Irak).

„MUSZLIMOK” ÉS „MIGRÁNSOK”

A szociálpszichológiában jól ismert tétel a „külső csoport homogenitása” effektus (out-group homogeneity effect) mint „a sztereotipizálás egy különleges esete” (Ostrom–Sedikides, 1992, 532.). Lényege, hogy egy adott csoporthoz tartozók sokkal homogénebbnek tartanak egy külső csoportot, mint saját magukat, avagy fordítva: saját csoportjukat sokkal heterogénebbnek, sokszínűbbnek látják, mint egy külső csoport tagjai őket. Egy csoport tagjai hajlamosak egy külső csoportot „differenciálatlan masszának”, ezzel szemben saját csoportjukat „jelentésteli alcsoportok együttesének”, egyének, individuumok közösségének látni.

Fentiekből az is következik, hogy ha a saját csoport tagjai közül viselkedik valaki különleges, esetleg szélsőséges módon, hajt végre valamilyen negatív, elítélendő tettet, a csoporton belül senki nem véli úgy, hogy az illető az egész csoportot reprezentálná. Ellenkezőleg: ő inkább a kivétel, aki eltér a csoport által elfogadott és követett érték- és normarendtől. Külső csoport tagja által elkövetett hasonló akció esetén viszont az elkövető mint az egész csoport reprezentánsa jelenik meg.

A külső csoport differenciálatlan, „homogén masszaként”-i szemlélete, amelyben – nyilvánvalóan sarkítva – „eltűnnek”, „feloldódnak” az egyének, individuumok, az elmúlt években a leginkább a „muszlimok”, illetve ezzel a csoporttal jelentős átfedést mutató „migránsok” külvilág általi megítélésére jellemző. Mind a „migránsok”, mind a „muszlimok” bizonyos szempontból pejoratív jelentéstartalmú kifejezéssé vált, figyelmen kívül hagyva a lényegét: magát az embert, a háború borzalmai elől menekülő sokgyerekes családokat, a teljesen eltérő kulturális sajátosságú afganisztáni, szíriai, szomáliai vagy egyéb menekülteket. Figyelmen kívül hagyva azt, hogy nincs „homogén massa”, s nem létezik olyan egységes iszlám sem, amely a muszlimok tömegeinek cselekvését, motivációit meghatározná.

FOGALMI PONTOSÍTÁS: ISZLÁM, ISZLAMIZMUS, DZSIHÁDIZMUS

a) Az iszlám egyike a nagy monoteista világvallásoknak, egyúttal az egyik legnagyobb civilizáció, kulturális rendszer.⁴

⁴ Az iszlám a kereszténység után a második legnagyobb világvallás, a világon élő muszlimok száma 2015-re elérte az 1,8 milliárd főt, ami a világ népességének 24,1%-a. Ugyanebben az évben a keresztények száma 2,3 milliárd fő, 31,2% (Pew Research Center, 2017a). Miatán a muszlim népesség 2015 és 2060 között előreláthatólag 70%-kal növekszik, szemben a kereszténység 34%-ával, az iszlám 2060-ra lényegében utoléri a kereszténységet. A muszlimok a világ negyvenkilenc országában képezik a lakosság többségét.

- b) Az iszlamizmus az iszlám vallást, az iszlám klasszikus forrásait saját, meghatározóan politikai céljainak megfelelően értelmező politikai ideológia, illetve az erre épülő aktivista mozgalom, amely saját – „totális” – iszlámértelmezését kívánja érvényesíteni az egész társadalomban. A mérsékelt iszlamisták mindent a politikai játékszabályokat elfogadva, választások révén, vagyis békés úton, míg a radikális (militáns) iszlamisták erőszak alkalmazásával kívánják megvalósítani. Utóbbiakat nevezhetjük dzsihadistáknak.
- c) A dzsihadizmus az iszlamizmus (nem az iszlám!) radikális, szélsőséges, militáns változata, amely erőszak, terror alkalmazását is szükségesnek tartja céljai megvalósításához. A dzsihadizmus egy „modern, forradalmi ideológia” (Neumann, 2014, 9.), amely a klasszikus dzsihad doktrína egy eltorzított változatát tűzi zászlajára.

Az iszlamizmus jóval tágabb kategória, mint a dzsihadizmus. Minden dzsihadista iszlamista, ugyanakkor nem minden iszlamista dzsihadista. A dzsihadizmus azonosítása az iszlámmal nem nagyon különbözik attól, mintha valaki a szélsőjobb oldali radikalizmust azonosítaná a Nyugattal vagy a kereszténységgel.

ELTÉRŐ ISZLÁMFELFOGÁSOK

Bő évtizede folyik a vita az iszlám, illetve a muszlimok európai jelenlétéről. Ennek a vitának az egyik fő sajátossága, hogy elsősorban nem a muszlimokról, hanem az iszlámról szól. Az iszlámról, amely, úgymond, koherens vallási/kulturális rendszerként meghatározza a muszlimok viselkedését, megnyilvánulásait, reakcióit, azokhoz biztosítja a feltételrendszert, azokat szabályozza és egyúttal magyarázza. Következésképpen a muszlimok egyéni, illetve csoportos tettei egyértelműen levezethetők az iszlám meghatározottságból. Ez a megközelítés mód alapjaiban kérdőjelezhető meg.

Az iszlámmal foglalkozó szakértők körében az iszlám két, egymástól gyökeresen eltérő felfogásával találkozhatunk.

- a) A monolitikus, esszencialista-kulturalista iszlámfelfogást elsősorban azok a bölcsészettudományok felől érkező orientalista-arabista, klasszika-filológus végzettségűek képviselik, akik az iszlám mindent befolyásoló jellegét és sok évszázados – lényegében a kezdetektől napjainkig tartó – változatlanágát, merevségét, modernizációra való alkalmatlanságát hangsúlyozzák. E szerint a felfogás szerint az iszlámból – mégpedig a tér-idő kontextusból kiragadott, esszencializált iszlámból –, az iszlám rendszeréből érthetjük meg a muszlimok viselkedését. A központi szereplő tehát az iszlám.
- b) A pluralista felfogás a társadalomtudományok felől érkező azon szakértőket jellemzi, akik nem egy statikus, merev, változatlan, tértől és időtől elvonat-

koztatott iszlámban látják az iszlám világban zajló folyamatok, események magyarázatát, következésképpen nem az iszlámból, az iszlám „mindent meghatározó” rendszeréből, hanem a társadalmi, gazdasági, politikai folyamatokból, az iszlám világban végbement jelentős változásokból indulnak ki, mindezeket a maguk történetiségében kezelve. A központi szereplő nem az iszlám, hanem a muszlimok – nem lebecsülve természetesen az iszlám befolyásoló szerepét.

A monolitikus felfogás az iszlám egy elvont, „ideáltipikus”, ha úgy tetszik: utópikus modelljében gondolkodik – „elképzelt” vagy „képzeletbeli iszlám” (Roy, 2007, 42.) –, amely csak teoretikai síkon létezik, s vajmi csekély köze van a valósághoz. Az iszlám világ tényleges gyakorlata a kezdeti időszakától eltekintve sohasem felelt meg ennek az iszlámképnek, amelynek teljes mértékben ellentmond az iszlám világ kulturális és politikai sokszínűsége.

ISZLÁM(OK): „INTERPRETÁCIÓK ÖSSZECSAPÁSA”

Gyakran teszik fel a kérdést: „mit is mond erről az iszlám?” vagy „mit is mond erről a Korán?”. Az ilyen kérdésfeltevésre adekvát válasz aligha adható. Iszlám, mint olyan, sohasem létezett „önmagában”, a valóságtól elvonatkoztatott teoretikai rendszerként. Az iszlámot mindig is különböző személyek, vallástudósok, vallásjogi tudósok, szervezetek, mozgalmak stb. képviselik, illetve jelenítik meg, mégpedig saját interpretációjukban.

Napjaink iszlám világát az egymással vetélkedő értelmezések, Samuel Huntingtonot parafrázálva az „interpretációk összecsapása” jellemzik. Mindegyik értelmezés igyekszik saját magát az „igazi”, az „autentikus” iszlám képviselőjeként feltüntetni. Némileg sarkítva, iszlám helyett sokkal inkább „iszlámokról” beszélhetünk. Az iszlám egyik legfontosabb sajátossága mindig is diverzitása, értelmezéseinek és kifejezésmódjainak sokszínűsége, pluralizmusa volt. „Egyetlen iszlám, különböző interpretációk, sokszínű kultúrák”, vagyis egy fundamentális vallási referencia különböző történelmi korszakok, intellektuális perspektívák és kultúrák általi sokféle kifejeződése (Ramadan, 2012, 74.).

Mi is akkor az „igazi” iszlám? Az, amit az adott kor vallástudósainak, illetve muszlim közvéleményének többsége annak tart. A dzsihádisták szervezeteket, mozgalmakat az iszlám világ politikai vezetői nemhogy nem támogatják, hanem kifejezetten ellenségnek tekintik, amellyel maguk is kemény harcot folytatnak. A dzsihádisták iszlámértelmezést pedig az iszlám világ vallástudósainak elsőprő többsége az iszlám szándékos eltorzításának, az iszlám értékeivel ellentétesnek tartja. „A kulcskérdés nem az, mit mond a Korán, hanem az, mit mondanak a muszlimok, hogy mit mond a Korán.” (Roy, 2004, 10.)

AZ ISZLÁM „IDEGENSÉGE” EURÓPÁBAN

A muszlimok 781 éven keresztül voltak jelen Ibériában, ahol a kereszténység, a judaizmus és az iszlám békésen élt egymás mellett (convivencia). Az iszlám kettős hatást gyakorolt Európára. Egyfelől kihívást, fenyegetést jelentett, amire megszülettek a megfelelő európai válaszok. Másfelől szellemi megtermékenyítés formájában komoly hatást gyakorolt az európai civilizációra a hellén örökség áthagyományozása és továbbfejlesztése, a tudományokhoz (filozófia, orvostudományok, csillagászat, matematika, kémia, botanika stb.) való jelentős hozzájárulás révén.

A 15. században az oszmánok meghódították a Balkánt és Közép-Európát, aminek eredményeként türk és szláv népek tömegesen tértek át az iszlámra. Napjainkban mintegy tízmillió, „őshonosnak” tekinthető muszlim él a Balkánon – ami Európa részének tekinthető. (És akkor nem is említettük Törökországot a maga immáron több mint nyolcvanmilliós lakosságával.) Több mint huszonöt millió muszlim él (nagy részük évtizedek óta) az Európai Unió tagállamaiban. Lehet azt mondani, hogy az iszlám nem része Európának, azonban tény, hogy Európa népességének 5%-a – és egyre növekvő aránya – muszlim.

Természetesen számottevőek a különbségek kultúrában, hagyományokban, szokásokban, azonban ezek nem kibékíthetetlenek, nem áthidalhatatlanok. Jelentősen különböznek egymástól maguk az „iszlám kultúrák” is! Sok kérdésben nagyok a véleménykülönbségek magán az iszlámon belül is.⁵ A három nagy monoteista világvallás, a kereszténység, a judaizmus és az iszlám alapvető értékei között viszont nincs lényegi különbség.

EURÓPA „ISZLAMIZÁLÁSA”

Európa muszlim népessége 2016-ban elérte a 25 770 000 főt, ami Európa teljes népességének 4,9%-a. Franciaország áll az élen (5,7 millió fő, az ország lakosságának 8,8%-a), majd Németország (4,95 millió, 6,1%) és Nagy-Britannia (4,13 millió, 6,3%) következik. Ami a muszlimok számának és arányának várható alakulását illeti, a Pew Research Center három scenáriót vizsgált a bevándorlás mértékének (zéró, közepes, magas) függvényében, eszerint 2050-re az európai muszlimok aránya várhatóan 7,4%, 11,2% vagy 14,0% lesz (Pew Research Center, 2017c). A 2010 és 2016 között Európába⁶ érkezett bevándorlók (7 millió fő) 53%-a (3,7 millió fő)

⁵ Vallástudósok körében is megoszlanak a vélemények például arról, hogy a kendő viselete hölgyek számára vallási előírás vagy pusztán szokás, a hagyományok része. Komoly viták folynak a saria isteni és/vagy emberi eredetűségéről és megváltoztathatóságáról.

⁶ A felmérés az EU huszonnyolc tagállama mellett Norvégiára és Svájcra is kiterjed.

muszlim, 47% (3,3 millió fő) pedig nem muszlim. A hat év alatt érkezett migránsoknak tehát közel a fele nem muszlim (Pew Research Center, 2017b).⁷

Megalapozatlanok azok az aggályok, amelyek valamiféle Európa ellen irányuló, a kontinenst elfoglalni, a nyugati civilizációt „iszlamizálni” szándékozó, összehangolt „iszlám támadás” rémképéről beszélnek. Az iszlám még vallásilag sem egységes, két fő irányzata, a szunnita és a síita sok ponton szemben áll egymással, szunnita körökben a síitákat sokan hitehagyónak tartják. Az iszlám mint civilizáció, ha lehet még kevésbé egységes, nagyon komoly különbségek tapasztalhatók az egyes kulturális alrendszerek között.

Léteznek persze a globális/transznacionális dzsihadisták körében különböző teóriák – adott esetben „vágyálmok” –, igaz, nem Európa elfoglalásáról, hanem a transznacionális kalifátus visszaállításáról, amely egyesíti a világon élő valamennyi muszlimot. Nincs azonban olyan koherens elképzelés, amely mögé akár csak a dzsihadisták egységesen felsorakoznának. Ezzel szemben komoly belső ellentétek, rivalizálások osztják meg magukat a globális dzsihadistákat is.

Téves és az iszlám nem kellő mélységű ismeretéről tanúskodik az a feltételezés, hogy minden muszlim számára kötelező a dzsihad (mint „szent háború”), a hit akár fegyverrel/erőszakkal történő terjesztése (és Európa iszlám uralom alá hajtása), továbbá az is, hogy a muszlimokat általánosságban egyfajta „felsőbbrendűség-tudat” jellemezné, miután az ő vallásuk magasabb rendű, s ezért ők vannak a vallási igazság birtokában.

„LEHETETLEN A MUSZLIMOK INTEGRÁCIÓJA”

A muszlim migránsok európai jelenlétével és a már Európában élő muszlim kisebbségekkel kapcsolatos egyik legnagyobb probléma a befogadó társadalmakba történő integrálódásuk nem kielégítő volta. Az elmúlt évek narratívaalapú megközelítésének képviselői mindezért egyértelműen az iszlámot, illetve a muszlimokat teszik felelőssé („a muszlimok nem akarnak integrálódni”, „lehetetlen a muszlimok integrálása” stb.), homogén tömbnek tartva az európai muszlimokat.

Ez a megközelítés több szempontból is megkérdőjelezhető. Természetesen vannak olyanok, akik nem akarnak, illetve nem tudtak integrálódni, de tényszerűen dokumentálható, hogy sokan szeretnének, s nagy számban vannak olyanok is,

⁷ Sokkal magasabb a muszlimok aránya a menekültek esetében. Fenti időszakban a bevándorlók mintegy negyede volt menekült, köztük 1,3 millió muszlim (78%) és 0,3 millió nem muszlim (22%). A harmadik vizsgált kategória, a reguláris migránsok esetében 46% (2,5 millió fő) a muszlim és 54% (2,9 millió fő) a nem muszlimok aránya. A 2010–2016 közötti időszakban a legtöbb migráns Szíriából, Indiából, Marokkóból, Pakisztánból, Bangladesből, az Egyesült Államokból, Kínából, Iránból, Nigériából és Srí Lankából érkezett. Németország 2010 és 2016 között 1,35 millió migránst fogadott be, köztük mintegy 850 000 muszlim (63%) (Pew Research Center, 2017d).

akik az elmúlt évtizedekben sikerrel integrálódtak. Az okok között azonban nem kizárólagos az integrációs szándék hiánya, ahogy nem kizárólagos az iszlám vallási-kulturális szerepe sem.

Az integráció ugyanis kétoldalú folyamat. Ha a befogadó társadalom – különösen annak idegenellenes, iszlamofób, szélsőjobboldali pártjai – eleve „idegenként” – pláne potenciális ellenségként – tekint a muszlimokra, az aligha könnyíti meg az integrációt. Az integrálódás nem megfelelő alakulásában ugyanakkor a vallási mellett sok egyéb – társadalmi, gazdasági, politikai – tényező is szerepet játszik, sokszor fontosabbat, mint a vallás. A helyzet országonként jelentős eltéréseket mutat.

A Bertelsmann Stiftung felmérése a muszlimok integrációjának komoly előrehaladásáról tanúskodik (Halm–Sauer, 2017). Készítői öt európai országban (Németország, Ausztria, Svájc, Egyesült Királyság és Franciaország) vizsgálták meg a muszlimok társadalmi integrációját. A vizsgálat az integráció négy szintjére terjedt ki: nyelvi kompetencia és oktatás, foglalkoztatottság és jövedelem, viszony a mainstream társadalomhoz és érzelmi viszonyulás a befogadó országhoz.

Foglalkoztatottság terén Németországban és Nagy-Britanniában nincs lényegi különbség a muszlim és nem muszlim népesség között. A németországi muszlimok 60%-a teljes munkaidőben foglalkoztatott, ami pontosan megegyezik az országos átlaggal. A munkanélküliségi ráta pedig a muszlimok körében még kedvezőbb is (5%), mint a nem muszlim népesség esetében (7%).

A többségi társadalomhoz fűződő viszony intenzitását vizsgálva arra kérdezték rá, hogy a kérdezett szabadidejében milyen gyakran lép kapcsolatba más vallásúakkal. A németországi és franciaországi muszlimok 78%-a, a nagy-britanniai muszlimok 68%-a válaszolta, hogy „gyakran”, illetve „nagyon gyakran”. Összességében az öt országban megkérdezett muszlimok mindössze 2%-ának nincs semmiféle kapcsolata más vallásokhoz tartozókkal. „A gyakran hivatkozott muszlim »párhuzamos társadalom« sokkal inkább a kivétel, mint a szabály.” (Halm–Sauer, 2017, 32.)

A befogadó országgal való azonosulás a muszlimok körében igen erős. Az öt országban megkérdezett muszlimok 94%-a nagyon erős (59%), illetve erős (35%) kötődést érez az iránt az ország iránt, amelyben él. Hasonló eredményre jutott a Münszteri Egyetem kutatóintézetének török bevándorlók több generációja körében végzett felmérése: a megkérdezettek 70%-a erős integrációs szándékról nyilatkozott.

„MINDEN TERRORISTA DZSIHÁDISTA/ISZLAMISTA”

A média információiból és egyes nyilatkozatokból úgy tűnik, mintha terrorakciókat csak dzsihádista merénylők követnének el. A tényleges helyzet azonban egészen más képet mutat. (A tisztánlátást nehezíti, hogy különbözőek a nyilvánosságok, eltérő az egyes országok és szervezetek gyakorlata, hogy mit sorolnak a terrorizmus kategóriájába.)

Az Europol adatai szerint 2016-ban az EU nyolc tagállamában 142 terrortámadásra került sor. Ezek 9,2%-át követték el dzsihádisták (13-at, ezekből hat eset volt az Iszlám Államhoz köthető), a legtöbbet, 99-et (70%) etno-nacionalista és szeparatista szélsőségesek, 27-et (19%) pedig baloldali szélsőségesek. Az áldozatok számát illetően viszont a dzsihádisták merénylete a „legeredményesebbek”: a terrorakciók halálos áldozatainak 95%-a dzsihádisták merényleteiben vesztette életét, s a sebesültek esetében még magasabb az arány: 99% (Europol, 2017).

Az Egyesült Államokban a 2001. szeptember 11-ei merényletet követő másfél évtizedben a halállal végződött erőszakos akciók 73%-át szélsőjobboldali radikális csoportok, míg 27%-át radikális iszlamista szélsőségesek követték el (Hasan, 2017).

Az adatokból kitűnik, és a szakértői elemzések is alátámasztják, hogy a radikális iszlamista szélsőségesesség mellett a legnagyobb fenyegetést mind Európában, mind az Egyesült Államokban a szélsőjobboldali szélsőségesesség jelenti. Bár mindkettőt eltérő tényezők motiválják, s élesen szemben állnak egymással, ugyanakkor kölcsönösen felhasználják egymást saját ideológiájuk alátámasztására, új tagok, illetve támogatók szerzésére, és ha szükségesnek látják, erőszak vagy csoportközi konfliktus kirobantására (Goodwin, 2017).⁸

A két szélsőségesesség, a szélsőjobboldali és a radikális iszlamista sokkal inkább szolgálják egymást, mint azokat a közösségeket, amelyek „megvédését” zászlajukra tűzték, s jöllehet egymásnak esküdt ellenségei, a szimbiózis egy sajátos formája létezik közöttük. Mindez ráadásul sokakban egy kulturális háború képzetét kelti a muszlimok és nem muszlimok, avagy az iszlám és a kereszténység, az iszlám és a Nyugat között. Ennek a képnek az erősítése mindkét oldal szélsőségeinek a célja, akik e téren „retorikai szövetségeseknek” is tekinthetők (Ebner, 2017, 197).

MIGRÁCIÓ ÉS TERRORIZMUS

Mind politikusok, mind szakértők körében nagy hangsúlyt kapott a migráció és a terrorizmus, a migránsok és a terroristák közötti közvetlen kapcsolat léte. Tény, hogy a nagy számok törvénye alapján a több százezres nagyságrendű migránsok között nagyobb számban fordulhatnak elő szélsőséges nézeteket vallók, tehát a migránsok kétségtelenül növelik a biztonsági kockázatot.

A terrorista merényletek túlnyomó többségét azonban nem a frissen érkezettek sorai között elvegyült „külső” terroristák, hanem az EU tagállamaiban született

⁸ A szakirodalom a „halmozódó” (cumulative) vagy „együttélő” (symbiotic) szélsőségesesség fogalmakat használja, újabban megjelent a „szemet szemért” szélsőségesesség (tit-for-tat extremism) kategóriája is.

és felnőtt „hazai nevelésű” (homegrown) terroristák követték el, jóllehet kétségtelen tény, hogy szüleik révén bevándorló gyökerekkel rendelkeznek.⁹

Azt sem szabad elfelejteni, hogy a menekültek döntő többsége ugyanazon Iszlám Állam elől menekült, amelyik Európában a terrorista merényleteket végrehajtja, illetve magára vállalja, vagy más, hasonló dzsihádisták szervezetek elől. Olyanok elől, amelyek a Közel-Kelet térségében naponta hajtanak végre terrorakciókat. A dzsihádisták áldozatainak elsöprő többsége ugyanis muszlim!

Európához hasonló a helyzet az Egyesült Államokban. Trump elnök a hét iszlám országgal szembeni beutazási tilalmat bevezető rendeletének¹⁰ aláírását egy héttel megelőző beszédében kijelentette: „Az Igazságügyi Minisztérium adatai szerint a 9/11 óta terrorizmusért vagy terrorizmussal kapcsolatos bűncselekményekért elítélt személyek döntő többsége az országon kívülről érkezett.” A tények azonban egészen mást mutatnak. Az Egyesült Államokban a 2008 és 2016 közötti terrorakciók¹¹ elkövetőinek 13%-a volt külföldi születésű (az összes többi az Egyesült Államokban született), s közülük mindössze három érkezett olyan országból, amelyekkel kapcsolatban Trump elnök a beutazási tilalmat életbe léptette (Neiwert, 2017).

A RADIKALIZMUS ISZLAMIZÁLÓDÁSA

Széles körben elterjedt az a vélekedés, hogy az iszlamista/dzsihádisták elkövetők merényleteinek a háttérben elsősorban vallási motivációk húzódnak. A monolitikus, esszencialista/kulturalista iszlámfelfogást képviselők egyenesen az iszlámot teszik felelőssé, amely „a háború, a vérontás vallása” (Robertson, 2017).¹²

Az elmúlt évtized Nyugat-Európában és az Egyesült Államokban elkövetett merényleteinek, a merénylők szociális háttérének a vizsgálata rendkívül összetett képet mutat: a kétségkívül létező vallási dimenzió mellett hangsúlyos szerepet játszik a szociális, a gazdasági, a politikai és nem utolsósorban a pszichológiai dimenzió is. Ezeket a fontos megállapításokat a szociológia, az antropológia és a pszichológia tudományágainak bekapcsolása, illetve az e tudományágak kutatói által végzett empirikus vizsgálatok tették lehetővé.

⁹ Felvethető a kérdés, vajon hol húzható meg a határ, hányadik generációig beszélhetünk egyáltalán migránsokról? A már a befogadó országban született, ott nevelkedett, ott szocializálódott második generáció még migránsnak számít, vagy már „bennszülöttnek”?

¹⁰ 13769. számú elnöki rendeletet, amely hét iszlám ország (Irán, Irak, Líbia, Szomália, Szudán, Szíria és Jemen) állampolgárainak megtiltja a belépést az Egyesült Államokba.

¹¹ A vizsgált kilenc év alatt az Egyesült Államokban összesen 201 terrorcselekményre került sor, ebből 63 eset az iszlamista terrorizmus, 115 eset pedig a jobboldali szélsőséges terrorizmus kategóriájába esik (Neiwert–Ankrom et al., 2017).

¹² Pat Robertson fundamentalista, iszlamofób amerikai televangelista.

Különösen részletes – lényegében teljes körű – vizsgálatok készültek a franciaországi és belgiumi iszlamista/dzsihádisták merénylőkről.¹³ A fontosabb következtetések:

- Csaknem valamennyien két, pontosan meghatározható kategóriába sorolhatók: második generációs franciák (bevándorolt muszlim szülők már Franciaországban született és ott felnőtt gyermekei) vagy „öshonos” francia áttértek.
- Valamennyien részesei voltak generációjuk vallásosnak egyáltalán nem nevezhető szubkultúrájának, beleértve az alkohol- és kábítószer-fogyasztást, az éjszakai klubok látogatását, a flörtölést lányokkal. Sokan kisebb-nagyobb bűncselekmények elkövetése miatt rövidebb-hosszabb időt töltöttek börtönökben.
- Hirtelen „megújítják” vallásosságukat, mivel megérinti őket a globális dzsihádisták ideológiája. Vallási „megtérésük” után alig néhány hónappal követik el tettüket.
- „Megtérésük” az iszlám közösségi struktúrákon kívül történik, abban a mecsetek és egyéb muszlim vallási és szociális intézmények nem játszanak szerepet, egyikük sem valamilyen vallási mozgalom vagy szervezet keretében, vagy valamilyen radikális imám hatására radikalizálódott.
- A vallásosság „megújítása” vagy egyénileg, vagy egy kis csoport tagjaként történik. A terrorista merényletek elkövetésének motivációi sorában az erős csoportkohézió fontosabb szerepet játszik, mint a vallási tényező.¹⁴
- A radikalizmus felváltja a „kulturális hontalanság”, a „sehová nem tartozás” érzését, értelmet és célt ad életüknek. Ezek a fiatalok vágyakoznak egy közösség, egy olyan ideológia után, amely kiutat mutat kilátástalannak tűnő helyzetükből. Az Iszlám Állam narratívája azért is vonzó a lázadó fiatalok számára, mivel nincs „versenyhárs”, „nincs a piacon” más globális, társadalom- és világlrend ellenes ideológia.
- „A radikális iszlám terrorizmus elsősorban nem vallási, hanem szociális probléma” (Conner, 2017)¹⁵. Roy ezt a francia példák alapján úgy fogalmazza meg, hogy a dzsihádisták kérdése Franciaországban alapvetően nem vallási, még csak nem is politikai, hanem generációs probléma, vagyis nem az iszlám radikalizálódásának, hanem a radikalizmus iszlamizálódásának lehetünk a tanúi (Roy, 2016).

¹³ A neves francia szociológus és iszlámkutató, Olivier Roy száz olyan személy adatait vetette alapos vizsgálat alá, akik az elmúlt húsz évben Franciaországban terrorista merényleteket követtek el, vagy elhagyták Franciaországot és Belgiumot, hogy csatlakozzanak a globális dzsihádistákhoz. Minden olyan személy szerepel a listán, aki Franciaországban és Belgiumban részese volt sok áldozattal járó merénylet elkövetésének (Roy, 2017). A francia-amerikai kultúranropológus, Scott Atran és munkatársai dzsihádisták százainak adatait dolgozták fel (Atran–Sheikh–Gomez, 2014; Atran, 2015).

¹⁴ Hasonló következtetést von le Scott Atran az Iszlám Államhoz csatlakozók vizsgálata alapján: a külföldi harcosok 75%-át barátok, 20%-át pedig családtagok „szervezték be”, vagyis 95% esetében kizárólagos a család vagy a kis családszerű csoport szerepe.

¹⁵ A szerző kultúrpszichológus, aki a Stanford Egyetem kultúrpszichológia műhelyének „fehér szélsőségesre”, illetve „fehér felsőbbrendűsége” vonatkozó kutatásait irányítja.

EURÓPA TERRORFENYEGETETTSÉGE

A kétezres években terrorista merényletek sorát hajtották végre Európában a dzsihádzizmus ideológiájához kötődő elkövetők. Ezek a merényletek értelemszerűen felerősítették az emberek fenyegetettségérzetét. A biztonsággal foglalkozó szakirodalom egyik alapvető megállapítása, hogy a (terror)fenyegetettség percepciója és a valóság, vagyis a tényleges fenyegetettség jelentős mértékben elszakad egymástól. A terrorveszély érzetének fenntartása ugyanakkor fontos eszköz lehet a politika kezében, ezáltal is demonstrálva, hogy mindent megtesz a biztonság, az állampolgárok védelme érdekében.

Nem szabad lebecsülni azt a terrorfenyegetettséget, amely különösen azon nyugat-európai országok esetében jelentős, amelyek a) tevékenyen részt vettek az Iszlám Állam elleni katonai akciókban, illetve b) jelentős muszlim kisebbséggel rendelkeznek. Ezzel együtt azonban megállapítható, hogy terrortámadások szempontjából Európa még így is a világ egyik legbiztonságosabb régiója. A terrorfenyegetettség napjainkban nem nagyobb, mint néhány évtizeddel ezelőtt volt, és sokkal kisebb, mint a világ más régióiban.

A terrorizmus a múlt század hatvanas évtizedétől a kilencvenes évekig a mindennapok velejárója volt egy sor nyugat-európai országban. A terrort eszközként alkalmazó szélsőbaloldali, anarchista, etnikai/vallási/nacionalista, szeparatista szervezetek sok áldozattal járó terrorakciók sorát követték el. A Global Terrorism Database adatai szerint az 1970 és 1990 között Nyugat-Európában elkövetett terrorakcióknak jóval több halálos áldozata volt, mint az 1990 és 2015 között elkövetetteknek.

A legtöbb halálos áldozattal járó terrorakciót 2015-ben Irakban, Afganisztánban, Nigériában, Pakisztánban és Szíriában követték el – ez az öt ország adja a világon terrormerényletekben elhunytak 72%-át (Global Terrorism Index, 2016).¹⁶

IRODALOM

Atran, S. (2015): *Scott Atran on Youth, Violent Extremism and Promoting Peace. Address to UN Security Council by Scott Atran on 23 April*. PLOS Blogs. <http://blogs.plos.org/neuroanthropology/2015/04/25/scott-atran-on-youth-violent-extremism-and-promoting-peace/>

¹⁶ 2015-ben a világon 38 422-en estek terrorcselekmény áldozatául. A Közel-Kelet és Észak-Afrika áll az élen 17 752 halottal. 2015 elejétől 2016 augusztusáig a nyugati világban (Európában és az Egyesült Államokban) 46 terrortámadás történt, amelyek 658 halálos áldozatot követeltek. Az ugyanebben az időszakban a Közel-Keleten, Afrikában és Ázsiában elkövetett 2063 terrortámadásnak 28 031 áldozata volt.

- Atran, S. – Sheikh, H. – Gomez, A. (2014): For Cause and Comrade: Devoted Actors and Willingness to Fight. *Clidynamics: The Journal of Quantitative History and Cultural Evolution*. 5, 1, DOI: 10.21237/C7clio5124900, <https://escholarship.org/uc/item/6n09f7gr>
- Conner, A. (2017): Islamic Terrorism and Domestic Mass Shootings May Be Caused by the Exact Same Psychological Phenomenon. *Quartz Media LLC*, 16 February 2017. <https://qz.com/910668/islamic-terrorism-and-domestic-mass-shootings-are-caused-by-the-exact-same-psychological-phenomenon/>
- Ebner, J. (2017): *The Rage. The Vicious Circle of Islamist and Far-Right Extremism*. London–New York: I.B. Tauris
- Europol (2017): *2017 EU Terrorism Report*. Europol, 15 June. <https://www.europol.europa.eu/newsroom/news/2017-eu-terrorism-report-142-failed-foiled-and-completed-attacks-1002-arrests-and-142-victims-died>
- Global Terrorism Index (2016): Institute for Economics & Peace, National Consortium for the Study of Terrorism and Responses to Terrorism (START). Department of Homeland Security Center of Excellence led by the University of Maryland. <http://economicsandpeace.org/wp-content/uploads/2016/11/Global-Terrorism-Index-2016.2.pdf>
- Goodwin, M. (2017): The Rise of Extreme Right and Jihadist Radicalisation: How Do They Feed off Each Other? The Challenge of Jihadist Radicalisation. *Europe and Beyond*. 2017. 36–43.
- Halm, D. – Sauer, M. (2017): *Muslime in Europa Integriert, aber nicht akzeptiert?* Bertelsmann Stiftung, http://www.bertelsmann-stiftung.de/fileadmin/files/BSf/Publikationen/GrauePublikationen/Studie_LW_Religionsmonitor-2017_Muslime-in-Europa.pdf
- Hasan, M. (2017): The Numbers Don't Lie: White Far-Right Terrorists Pose a Clear Danger to Us All. *The Intercept*, 31. 05. 2017. <https://theintercept.com/2017/05/31/the-numbers-dont-lie-white-far-right-terrorists-pose-a-clear-danger-to-us-all/>
- Kelley, C. P. – Mohtadi, S. et al. (2015): Climat Change in the Fertile Crescent and Implications of the Recent Syrian Drought. *PNAS*, 112. 11, DOI: 10.1073/pnas.1421533112, <http://www.pnas.org/content/112/11/3241>
- Neiwert, D. (2017): Charlottesville Underscores How Homegrown Hate Is Going Unchecked. *Reveal*, June 21. <https://www.revealnews.org/article/home-is-where-the-hate-is/>
- Neiwert, D. – Ankrom, D. et al. (2017): Homegrown Terror. *Reveal*, June 22. <https://apps.revealnews.org/homegrown-terror/>
- Neumann, P. R. (2014): *The New Jihadism. A Global Snapshot*. The International Centre for the Study of Radicalisation and Political Violence. Department of War Studies. King's College, London, <http://icsr.info/wp-content/uploads/2014/12/ICSR-REPORT-The-New-Jihadism-A-Global-Snapshot.pdf>
- Ostrom, T. M. – Sedikides, C. (1992): Out-Group Homogeneity Effects in Natural and Minimal Groups. *Psychological Bulletin*, 112, 3, 536–552. DOI: 10.1037/0033-2909.112.3.536
- Pew Research Center (2017a): *Why Muslims Are the World's Fastest-growing Religious Group*. 6 April 2017. <http://www.pewresearch.org/fact-tank/2017/04/06/why-muslims-are-the-worlds-fastest-growing-religious-group/>
- Pew Research Center (2017b): *Majority of Recent Refugees Are Muslim*. 22 November 2017. http://www.pewforum.org/2017/11/29/europes-growing-muslim-population/pf_11-29-17_muslims-update-06/
- Pew Research Center (2017c): *Europe's Growing Muslim Population*. 29 November 2017. <http://www.pewforum.org/2017/11/29/europes-growing-muslim-population/>
- Pew Research Center (2017d): *The Growth of Germany's Muslim Population*. 29 November 2017. www.pewforum.org/essay/the-growth-of-germanys-muslim-population/

- Pew Research Center (2018): *Most Displaced Syrians Are in the Middle East, and about a Million Are in Europe*. 29 January 2018. <http://www.pewresearch.org/fact-tank/2018/01/29/where-displaced-syrians-have-resettled/>
- Ramadan, T. (2012): *The Arab Awakening. Islam and the New Middle East*. London, New York: Allen Lane an imprint of Penguin Books
- Robertson, P. (2017): *700-as Klub*. ATV, 2017. december 22. <http://www.atv.hu/videok/video-20171222-700-as-klub-2017-12-22>
- Roy, O. (2004): *Globalized Islam. The Search for a New Ummah*. New York: Columbia University Press
- Roy, O. (2007): *Secularism Confronts Islam*. New York: Columbia University Press
- Roy, O. (2016): France's Oedipal Islamist Complex. *Foreign Policy*, 7 January 2016. (A *Le Monde* 2015. november 24-i számában megjelent cikk fordítása.) <https://foreignpolicy.com/2016/01/07/frances-oedipal-islamist-complex-charlie-hebdo-islamic-state-isis/>
- Roy, O. (2017): Who Are the New Jihadis? *The Guardian*, 13 Apr. 2017. <https://www.theguardian.com/news/2017/apr/13/who-are-the-new-jihadis>
- UNHCR (2018): *Refugee Statistics*, <https://www.unrefugees.org/refugee-facts/statistics/>
- Wilders, G. (2017): *Halállistán. Az iszlám háborúja a Nyugattal és velem*. Budapest: Patmos Records